

BELÉNYI GYULA

AZ IPAROSÍTÁSI POLITIKA NÉHÁNY TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYE AZ 1950-ES ÉVEKBEN

Az 1940-es évek végétől kialakult kelet-közép-európai szocialista rendszerek fő gazdasági célkitűzése a gyors iparosítás volt. Az ipari, s azon belül is elsősorban a nehézipari termelés növelésének módját a korabeli közgazdasági terminológia „extenzív fejlesztés”-nek nevezte, egyebek mellett azért, mert a kitűzött célokat elsősorban az ipar rendelkezésére álló olcsó munkaerő tömegének nagyarányú bővítésével kívánták elérni. A munkaerő-állomány bővítése két fő forrásból táplálkozhatott: a foglalkoztatottak számának emeléséből és a már foglalkoztatottak nagyarányú átrétegzéséből. Az 1950-es és az 1960-as években ez az iparosítási séma minden szovjet befolyás alá került kelet-közép-európai szocialista ország gazdasági stratégiájának központi gondolatává vált, függetlenül az egyes országok gazdasági fejlettségének szintjétől, adottságaitól és tradícióitól. Ennek a nagyfokú hasonlóságnak, mondhatni egyöntetűségnek egyszerű a magyarázata: a II. világháború következményeként a szovjet modell követése vált minden említett ország gazdaságpolitikájának fő előírásává — a Szovjetunió hatalmi céljainak megfelelően. Még a II. világháború alatt jelentette ki Sztálin egy Milovan Đilasszal folytatott beszélgetésben: ez a háború „eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahova hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt.” Azáltal, hogy a második világháború befejezése után néhány évvel a Sztálin által mondottak nyers valósággá váltak, tulajdonképpen az történt, hogy a társadalmi és gazdasági szempontból fejletlenebb, és emellett jelentősen eltérő politikai és kulturális tradíciókkal rendelkező kelet-európai történelmi régió modellje nyomult be a fejlettebb kelet-közép-európai régió országaiba, s ezáltal haladottabb gazdasági és társadalmi struktúrákat kényszerítettek elmaradottabb gazdaság- és társadalomszervezési formákba. Megítélésünk szerint ugyanis a szocialista rendszerek kiépítése csak bizonyos mértékig volt meghatározott a marxista—leninista elmélet előírásai által, egy ponton túl jellemvonásaikat saját, történelmi eredetű determinációk formálták ki. E meghatározottságok pedig meglehetősen eletérők voltak Európa három történelmi régiójában.

Az iparosítási politika Magyarországon 1948 második felétől indult hódító útjára, s, bár lendülete időnként csökkent vagy éppen megtört, de a következő évtizedek gazdaságpolitikájának végig meghatározó eleme maradt. Az 1948—1975 között megtartott nyolc pártkongresszus mindegyike (még az 1954-es és az 1970-es is) a szocialista gazdaságfejlesztés központi kérdésének minősítette az ipar, azon belül is a nehézipar termelésének gyors növelését. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a hangsúlyokban és a mögöttes szándékokban jelentős különbségek is felfedezhetők e nyolc kongresszus között, ebből a szempontból is. A nehézipar-fejlesztés primátusát az MDP 1951-ben tartott II. kong-

resszusa hirdette messze a legszélsőségesebb módon. Viszont a kezdet kezdetén, 1948 júniusában még olyan iparosítási elképzelést vázoltak fel, amely bizonyos mértékig számolt az ország adottságaival is. Az MDP programnyilatkozatában még határozott utalás történt például a „minőségi ipari munka” fejlesztésére, mint az iparosítási politika kívánatos módjára, arra hivatkozva — s nem alaptalanul —, hogy Magyarországon az iparban foglalkoztatott munkaerő képzettségi szintje viszonylag magas. (Azért nem tartjuk alapatlannak e hivatkozást, mert a mintaképként szolgáló Szovjetunióban 1926-ban, kevéssel az iparosítás megkezdése előtt hivatalos adatok szerint a lakosság 49 %-a volt frástudatlan, ellenben Magyarországon ugyancsak az iparosítás kezdetén, 1949-ben mindössze 3,5 %) Az 1948 júniusi felfogástól eltérően Rákosi az MDP KV 1948. november 27-i ülésén elmondott referátumában — korabeli kifejezést használva — a „sztálini iparosítási terv” szellemének megfelelően már egyértelműen az új munkaerők nagy tömegű alkalmazásában látta az iparosítás sikerének zálogát, s külön utalt arra, hogy faluról tömegesen fognak „új nyers erők” az iparba kerülni. (Nem mellékes az sem, hiszen ez is a „sztálini iparosítási terv” lényegi eleme volt, hogy a hadiipar fejlesztésének meggyorsításáról is ezen az ülésen ejtett először szót Rákosi.) Mint ismeretes, az 1948 novemberi KV ülésen már nyíltan megfogalmazták az ország szovjetizálásának, ezáltal a hazai sajátosságok figyelmen kívül hagyásának politikai szándékát is, amikor azt hangsúlyozták, hogy a szocializmus építésének döntő kérdéseit illetően „nincs külön nemzeti út”. Érdemes megjegyezni, hogy ez a gondolat később sokkal radikálisabb, egyenesen fenyegető formában került a nyilvánosság elé (s persze vált egyben politikai gyakorlattá): Vas Zoltán OT elnök 1951-ben a *Társadalmi Szemlében* publikált egyik cikkében a „tervezgatótudományának” bármilyen adaptálási kísérletét, az ő gúnyos szóhasználataival: „magyarizálását” „veszélyesen ellenséges” törekvésnek minősítette. Aligha kell ecsetelnem, milyen következménnyel járt, ha az MDP Politikai Bizottságának egyik tagja, a gazdasági vezetés második embere 1951-ben valakinek a nézeteit „veszélyesen ellenséges”-nek nyilvánította volna.

Az iparosítási politika gyakorlati megvalósítása 1948—1949 fordulóján kezdődött meg. Eszközei között a fentebb említett elveknek megfelelően kitüntetett helyet fogalt el a gyári nagyipar és a bányászat nagy tömegű, olcsó munkaerővel történő ellátása. Az ötéves terv 1949 elején készült variánsa még csak mintegy 350 ezer, decemberi végleges változata (az 1949. évi XXV. törvény) már 480 ezer új ipari foglalkoztatott munkába állítását vette tervbe 1950—1954 között. Végül, a realitásoktól — még a saját maga által teremtett viszonyok realitásaitól is — teljesen elszakadva 1951 elején az MDP vezetése Verne Gyula-i ihletéssel 600—650 ezer főben jelölte meg az iparban és építőiparban 1954. dec. 31-ig munkába állítandó új munkaerők számát. Bármelyik variánsból indulunk is ki, elmondható: ilyen hatalmas tömeg ilyen rövid idő alatt semmiképpen sem volt nyerhető csupán az először munkát vállaló ifjú korosztályokból, különösen azért nem, mert évente tízezrek haláloztak el. Ezért a korábban említett gazdasági elveknek, illetve a szovjet gyakorlatnak megfelelően két alapvető munkaerőforrást vettek számításba az ipari munkaerőtervek készítésénél: 1. A foglalkoztatottak számának és népességben belüli arányának ugrásszerű növelését. Ez elsősorban a felnőttnél, de addig nem foglalkoztatott nők gazdasági aktivitásának növelésével volt biztosítható. Ehhez képest, mint utaltunk rá, csak kiegészítő szerepe lehetett annak, hogy az először munkát vállaló fiatal korosztályok száma folyama-

tosan felülmúlta a munkából kikerülő idősekét. 2. A már keresőnek számító (foglalkoztatott, illetve kistulajdonos) népesség nagyarányú foglalkozási átrétegzését. Említettük, hogy Rákosi már 1948 novemberében célzott rá, később pedig sokkal határozottabban megfogalmazták (és a valóságba is minden eszközzel átültették) azt a politikai szándékot, hogy a mezőgazdasági népesség egy része (munkások és kistulajdonosok egyaránt) fordítson hátat a mezőgazdaságnak, és az iparban vállaljon munkát. E két forrás mellett számítottak még az 1947—1948 táján igen nagy számú munkanélküli egy nagyobb részének ipari munkavállalására is. Végül, a gyári nagyipar és a bányászat szempontjából külön munkaerőforrásként vették számításba az iparon belüli munkaerő-átcsoportosítást. Nem tömege, hanem a hatalom szemléletének jellemzése szempontjából fontos megemlítenünk, hogy az 1950-es évek elején munkára, mégpedig a legnehezebb külső, büntetőintézetben kívüli munkára alkalmazták a börtönbüntetésüket töltők egy részét, s tervet készítettek a deklasszált régi értelmiség foglalkoztatására is azzal a szándékkal, hogy csak a legnehezebb testi munkát igénylő munkakörökben helyezkedhessenek el. Külön említést érdemel, hogy a szerzetesrendek feloszlása után az egyházi szolgálatból elbocsátott szerzetesek és apácák foglalkoztatását maga az Országos Tervhivatal tervezte meg. (Egyébként e jobb sorsra érdemes egyháziakat kosár és vesszőfonással foglalkozó kisipari termelőszövetkezetekbe tömörítették.)

Az iparosítási politika, illetve a szolgálatába állított munkaerő-gazdálkodási politika társadalmi és gazdasági következményei rendkívül szerteágazók voltak. E rövid írás keretében természetesen nem kísérelhetünk meg egy teljesszerű áttekintést adni ezekről a következményekről, be kell érniünk azzal, hogy néhányat kiragadunk közülük. Így például szemügyre vesszük, hogy milyen főbb makrószintű változások zajlottak le az 1950-es évek iparosítási politikája hatására a magyar társadalomban. Szólni kívánunk továbbá a munkaerő-gazdálkodás korszerűtlen, több vonatkozásban prekapitalista módszereiről és a bürokratikus irányításról. Végül egy-két képet szeretnénk felvillantani a nagyipari munkásság korabeli élet- és munkakörülményeiről.

Az ipari foglalkoztatottak számának növekedése már a 3 éves terv utolsó évében, 1949-ben felgyorsult, és a terveknek megfelelő növekedési ütemet 1953 nyaráig meg is tartotta. 1953 második félévétől kezdődően viszont lelassult, sőt egyes iparágakban (pl. az építőiparban és a fegyvergyártásban, az ún. közgépiparban) fogyásba csapott át. 1955 tavaszától viszont ismét felgyorsult, hogy azután 1956—1957 fordulóján a növekedés üteme ismét lefékeződjék. Jól látható tehát, hogy az ipari munkások társadalmi csoportjának létszáma (és egyébként helyzete is) az egész évtizedben a politikai változások szerint ingadozott, növekedési folyamata erősen politikaérzékeny volt.

1940—1960 között az ipari keresők száma 536 ezerrel, az építőiparral együtt számítva 734 ezerrel növekedett, ami páratlanul nagyarányú emelkedés volt. E 11 esztendősi perióduson belül 1949 eleje és 1953 nyara között nőtt szédítő sebességgel (414 ezerrel) az ipari keresők száma, egy rendkívül nagy hatalmú állam szándékának megfelelően. A növekedés számszerű adataiból ugyanakkor az is jól látható, hogy az 1949—1951 között készült ötéves munkaerőtervek egyikét sem sikerült teljesíteni, sőt még megközelíteni sem.

Az iparon belül a legnagyobb munkaerő-nyereséget az állami nagyipar könyvelhette el, míg a kisipari dolgozók (munkások és kistulajdonosok) száma néhány év alatt a töredékére

zsgorodott: 1948—1954 között 190 ezerről kevesebb mint 5 ezerre zuhant a kisipari munkások száma, tehát hírmondók is alig maradtak, de megdöbbentő mértékű (75 %-os!) a kisiparosok számának csökkenése is. A csökkenés, s az általa okozott gazdasági és társadalmi károk egyértelműen a kisiparral szemben 1949-től egyre ellenségesebb központi hatalom számlájára írhatók: minimumra csökkentették e szektor nyersanyag- és energiaellátását, később pedig tömegesen vonták vissza a működési engedélyeket. A kistulajdonosok deklasszálásának 1948 után kibontakozó drámája történelmi tudatunkban inkább a paraszttársadalomhoz kötődik, s kevésbé a kisiparosokhoz, nyilván azért, mert utóbbiak sokkal kisebb réteget alkottak. Az idézett adatokból azonban látható: a kisipar és a kisiparosság összezsugorodása gyorsabban ment végbe, mint a parasztságé!

Az egyes iparágakat tekintve kezdetben az építőiparban és a gépgyártásban nőtt a leggyorsabban a foglalkoztatottak száma, annak megfelelően, hogy a beruházási javak túlnyomó részét is ide juttatták. 1953 júniusa után viszont éppen ebben a két iparágban volt a legtöbb elbocsátás: az építőipar paraszti eredetű segédmunkásait százezres nagyságrendben eresztették szélnek, a gépiparon belül pedig a hadiipar (a „középgépipar”) munkásait, miként említettük is. Ezzel szemben már a hároméves terv kezdetén, a kis- és közepes méretű élelmiszeripari üzemek tömeges bezárása nyomán megfigyelhető az élelmiszeripari dolgozók tömeges elbocsátása. (Igen sajtóságos, hogy 20. századi korszakváltásaink mindegyike azzal kezdődött, hogy a nemzetközileg talán legversenyképesebb iparág, az élelmiszeripar nehéz helyzetbe került...)

Az eredeti elképzeléseknek megfelelően az ipari foglalkoztatottak számának növekedése a legszorosabb összefüggésben állt a gazdasági aktivitás hatalmas arányú emelkedésével: a magyar gazdaság egésze 1960-ban 685 ezer fővel több embert foglalkoztatott, mint 1949-ben. E közel 700 ezres nyereség túlnyomó részben a nők munkába állásának köszönhető: kerekén félmillióval több lány és asszony folytatott kereső tevékenységet 1960-ban, mint 1949-ben. Ezt tudva nem meglepő, hogy az ipari keresőkön belüli arányuk is 23-ról 33 %-ra emelkedett. A nők gazdasági aktivitásában bekövetkezett fordulat kétarcú jelenség. Az önálló jövedelem (kereset) természetesen nagyobb szabadságot biztosíthatott, s csökkenthette például a házastárstól való egzisztenciális függőséget. Mégis a felnőtt, s különösen a házasságban élő nők jó része nem ilyen vonzó tényezők hatására, hanem kényszerből, a család megélhetéséhez szükséges második fizetés biztosítása céljából vállalt munkát. Gondoljuk meg, milyen nagy terheket viselt az a 8 osztályt végzett asszony, aki ipari munkásként ledolgozott legalább napi 8 órát (általában többet!), s utána a háztartási munka és a gyermeknevelés és -gondozás terheinek nagy részét is cipelnie kellett. Az egyoldalú iparfejlesztési politika ugyanis teljesen elhanyagolta a háztartási gépek és a készételek gyártását, mint ahogy bölcsődei, óvodai és napközi otthoni férőhelyet sem létesítettek kellő számban.

A nők gazdasági aktivitásának növekedése mellett az ipari munkásság belépési mobilitásának másik fő forrását a mezőgazdasági népesség képezte. Tekintve, hogy történelmi irodalmunk a parasztság helyzetét, beleértve a mezőgazdaság elhagyásának indítékait, igen részletesen feltárta, e kérdésről csak röviden kívánok szólni.

1949-ben Magyarország társadalmának még a fele, 1970-ben viszont már csak a negyede élt a mezőgazdaságból. A csökkenés különösen 1948—1953 és 1959—1964 között

volt szédítő sebességű. A kilépési mobilitás felgyorsulása mögött paraszti rétegenként eltérő indítékok húzódtak meg. A földosztás után is föld nélkül maradt agrárproletárokat 1946—1948 között súlyos munkanélküliség sújtotta. Amikor 1949 táján növekedni kezdett az ipar és az építőipari segédmunkás-kereslete, az elemi megélhetési gondokkal terhelt agrárproletárok örömmel vették ezt, hiszen ott állandó alkalmazást remélhettek és kaptak is.

Teljesen eltérőek voltak a földtulajdonnal rendelkező parasztság milliós tömegeinek érdekei és törekvései. Bár gyermekeiket szívesen engedték el ipari tanulónak (s az ipari munkásság számszerű növekedésének az ilyen intergenerációs mobilitás lett volna a legkívánatosabb módja), ők maguk természetesen nem az ipar vonzerejének növekedése, hanem a mezőgazdasági termelés ellehetetlenülése és az erőszakos tsz-szervezés miatt fordítottak hátat a mezőgazdaságnak. Nemcsak a kíméletlen eszközökkel deklasszált gazdagparasztok mentek teljesen tönkre, hanem a kisparasztok elszegényedése is általános volt 1948—1953 között. Mindent elmond, hogy a 1950-es években egy külön országos vállalat, az Árverési Csarnok N.V. foglalkozott a parasztoktól adó- és beszolgáltatási hátralék miatt elkobzott ingóságok elárverezésével. Nem csoda hát, hogy e tisztító tényező hatására főleg 1951—1953 között kisparasztok százezrei hagytak fel a földműveléssel, s próbálkoztak ipari munkavállalással.

Az 1950-es évtized nagyarányú gazdasági és társadalmi változásai, beleértve az iparosítást, az MDP kezdeményezésére indultak meg és irányítása alatt zajlottak. A munkaerőmozgás szabályozására ekkor kialakított munkaerő-gazdálkodási politika a maga nagyon bonyolult, bürokratikus eszközeivel elsősorban az iparosítási célokat volt hivatott szolgálni. E politika lényegéhez tartozott a sok évtizede működő munkaerőpiaci folyamatok visszaszorítása, leépítése, például a bér szabályozó szerepének csökkentése és adminisztratív eszközökkel történő helyettesítése. (Az egyik ilyen adminisztratív eszköz a szocialista munkaverseny volt.) Ez oda vezetett, hogy a munkaerőmozgás szabályozására gazdaságon kívüli kényszert, e jellegzetesen prekapitalista módszert alkalmaztak.

Első lépésként országosan kötelezővé tették a munkaközvetítés útján történő munkavállalást, magát a közvetítést pedig kivették a szakszervezetek kezéből, és kizárólagos állami jogosultsággá változtatták. Nem sokkal később minden munkavállaló, illetve vállalat számára kötelezővé tették a munkakönyv használatát, a munkavállalók feletti központi ellenőrzés és nyilvántartás kiterjesztését téve lehetővé. 1951-től pedig már egyenesen a büntetőjog eszközeit kezdték alkalmazni azokkal szemben, akik vállalatuk engedélye nélkül mentek át más munkahelyre, korabeli szóhasználattal: „önkényesen” kiléptek. Nem-gazdasági eszközt alkalmaztak a munkaerőtoborzás során is, hiszen abban a helyi tanácsoknak is aktívan részt kellett venniük. Ez a folyamat végül olyan (papíron maradt) terv kidolgozásához vezetett, amely az ország teljes férfilakosságát katonai behívó segítségével kívánta elosztani a munkahelyek között. Ezek az intézkedések párosultak azzal, hogy a szigorú pártirányítás alá került szakszervezetek 1949-től kezdve semminő érdekvédelmi feladatot nem láttak el. (Egyes budapesti nagyvállalatok munkásai körében bukkant fel olykor a három 8-as és a sztrájkjog követelése.) Végül a munkahelyi fegyelmzés végső eszköze a diktatórikus hatalom elnyomó apparátusa volt. Az üzemek vezetői például még 1953 őszén sem mertek az új politika szellemében cselekedni — tudhatjuk meg egy legfelső szinten készített elemzésből —, „mert még mindig félnek az ÁVH-tól, a letartóztatásoktól...”

Befejezésül néhány gondolat a nagyipari munkások jövedelmi viszonyairól, fogyasztásáról, valamint élet- és munkakörülményeiről, egy az MDP felső vezetése által 1953 őszén készült tényfeltáró jelentés alapján. Ez a jelentés, amely sok év után először foglalkozott a nagyipari munkásság helyzetével, megdöbbentő képet tár elénk. A nagyipari munkásság mintegy negyedrésze súlyos szegénységben, mondhatni nyomorban élt. 1953-ban 70 ezer nagyipari dolgozó fizetése havi 600 Ft alatt volt, de az ennél jobban keresők helyzetét is nehezítette az alapvető fogyasztási cikkek hiánya. Lakás csak nagyon kevés épült, a toborzott munkások egy része éjszaka a fővárosi terek padjain aludt. (A toborzottakat ráadásul munkatársaik is bizalmatlanul fogadták: „paraszt”-nak, „indián”-nak nevezték őket.) Az üzemi balesetek száma évi 20–25 ezer között mozgott, ezek közül több száz halálos volt. Mindez kiáltó ellentétben állt a rendszer önmeghatározásával, mely szerint „a szocializmus uralkodó osztálya a munkásosztály”, és inkább arra ad magyarázatot, hogyan bontakozott ki 1956. október 23-án délután Budapest utcáin, terein néhány óra lefogása alatt újkori történelmünk legnagyobb tömegtüntetése.

Gyula Belényi

EINIGE GESELLSCHAFTLICHE KONSEQUENZEN DER INDUSTRIALISIERUNGSPOLITIK IN DEN 1950er JAHREN

Wie auch in anderen Ländern von Ost-Mitteleuropa hat man nach 1945 auch in Ungarn die „sozialistische Industrialisierung“ zum Hauptziel der Wirtschaftspolitik gesetzt. Die rapide Erhöhung der Zahl der Fabrikarbeiter galt als eines der wichtigsten Mittel zur Entwicklung der Industrie. Diese dem demsowjetischen Vorbild nacheifernde Industrialisierung hat bereits in der Periode 1949—1956 extreme Formen angenommen. Im Jahre 1951 z.B. hatten sich die Leiter der Wirtschaft das irrealer Vorhaben zum Ziel gesetzt, 600—650.000 neue Arbeiter in den nachfolgenden 5 Jahren in der Industrie und in der Bauindustrie zu beschäftigen. Man hatte vor, diese riesige Masse an neuen Arbeitskräften der landwirtschaftlichen Bevölkerung ferner dem Kreis der noch nicht beschäftigten volljährigen Frauen zu entnehmen. Für die Fabrikindustrie hat man auch die in der Kleinindustrie Beschäftigten als eine Quelle der Arbeitskräfte in Betracht gezogen.

Zur Befriedigung des Bedarfs der Industrie an Arbeitskräften hat sich die Staatsgewalt vor allem der wirtschaftlichen — und weiteren anderen — Pressionsmittel bedient: Es wurden z.B. der landwirtschaftlichen Produktion und dem Kleingewerbe grobe Schranken gesetzt, durch die absichtliche Kürzung der Familieneinkommen wurden die Frauen zur Arbeitnahme gezwungen, und auch der Arbeitsmarkt wurde durch behördliche Mittel beeinflusst.

Für die Gesamtheit der Arbeiter der Großindustrie und besonders für ihre neue Gruppe waren äußerst schlechte Lebens- und Arbeitsbedingungen in den 1950er Jahren charakteristisch.